

BERIT INGA

Boazu, biergobuvttadeaddji šattohis eatnamiin – árbevirolaš dieđut bohcco borranšattuid birra

Copyright: Berit Inga

- Lea dovddus ahte sámi gielain lea viiddes terminologijja mainna sáhtttá dárkilit čilget mii luonddus dáhpahuvvá. Leat go boazobargis maid vuđolaš dieđut šattuid birra maid boazu borrá?
- Moadde boazobargi ožžo geahččat govaid 40 šattuin ja geahččalit dovdat daid ja daid namaid. Muhton guohtonšattuid sii dovde ja dihte namaid gitta šlájá dássái.
- leš guhetege lágán rásiide eai lean šlájanamat, muhto sii earuhedje daid ruones šattuid maid boazu guohtu geasset ja dálvet. Sámegeiela nomenklatuvra bohcco guohtonšattuide lea dárkileabbo daid šattuid hárrái maid boazu guohtu áiggiin go guohtun lea vánis.
- Buriid dálveláidumiid čilgemii ožžo boazobargit árvoštallat čieža loađa main ea. ea. ledje iešguđet mearit jeahkáliin ja moadde jeagelsoartta. Álggus sii árvoštalle loađaid dan mielde man muddui jeahkátat gokče eatnama ja digaštalle muohttaga meari, man assái dat lea ja jus vissis loađat ovddastedje eatnamiid gos leai álki bohccui goaivut.
- Boazobargit maid fuobmájedje daid sierra jeagelšlájaid ja sii čuoččuhedje ahte boazu ii nu mielas bora muhton šlájaid.
- Diehtu šaddošlájá dásis ii leat nu dehálaš boazobargái, jáhkkehatti danin go lea dárbbasmeahttun detálljerejuvvon diehtu stuormáhtosaš boazodollui.

Beroštupmi árbevirolaš dieđu ja árbevirolaš ekologalaš dieđu birra (TEK) mat olbmui leat geat ellet lahka luonddu lea álo leamaš miellagiddevaš dutkiide. Ovdal dutkojuvvui árbevirolaš diehtu eanet antropologalaš dutkamušas. 1980–logus ovddosguvlui lea árvoštallojuvvon leahkit oassin luonddudiedalaš gártemis luondduriggodagain nugo ealibat ja šattut ja movt dat leat geavahuvvon dálážiš maŋosguvlui. Dutkan mii gáibida guhkes áiggi ovdal go bohtosat oidnojit, muhtomin máŋggaid buolvvaid, lea gávdnan vuogi dan bokte ahte geavahišgoahtit olbmo dieđu ja muittu čilgemis dan mii lea dáhpáhuvvan sin guovllus.

Árbevirolaš diehtu boazobargiid gaskkas

Detáljariggodat lea dávjá čadnon kulturguoddi gillii mii geavahuvvon beaivválaččat barggus, dán oktavuodas sámegeiella mii lea dovddus rikkis terminologijjas mainna čilge iešguđetlágán luonddu dáhpáhusaidda (Ruong 1968, Jernsletten 1997, Ryd 2001, Helander-Renvall 2006). Sámegeielas leat 300 sáni mat čilgejit sitkatvuoda ja hámi ja makkár muohta lea jus áigu johtit dan alde dahje goaivut dan.

Dutkan dihte jus boazobargiin lea vuđolaš diehtu daid šattuid birra maid boazu guohtu mon dikten 22 boazobargi geahččat govaid main ledje 40 šattu ja geahččalit dovdat daid ja daid namaidda (Inga 2008). Šattuid maid ieža geavahedje borramuššan sii dovde ja dihte namaidda sihke sáme- ja ruotagillii. Muhton erenoamáš guohtunšattuid sii dovde ja dihte nama gitta šlája dássái. Rásiide eai lean šlájánamat, muhto gávdno čielga ja dárkilis nammadeapmi rássejovkui man namma lea sitnu dahje sia (*Deschampsia*

DIEHTORUKTÁ 1

Bohcot ja boazodoallu

Boazu (*Rangifer tarandus*) gávdno lunddolaččat olles nuorta eananspáppa bealis. Otna dieđuid mielde leat gávdnon ovcci sierra šlája, guokte dain leat jávkan. Dain šlájain lea dušše okta mii lea dāmahuvvon ja dat lea *Rangifer tarandus tarandus*, várreboazu dahje duottarboazu nugo lea namma dáppe Skandináviass. Duottarboazu geavahuvvo sihke duottarja vuovdeboazodoalus dáppe Ruotas ja boazodoallu jođihuvvo 50 % Ruota eatnanviidodagas (Boazodoallokommišuvnna 2001). Nugo namas dadjojuvvon jođihuvvo vuovdeboazodoallu vuovdeguovlluin birra jagi ja sii eai goassege jođe duoddariidda norgga riikkaráji lahka geasi áiggi. Duottarboazodoallu jođihuvvo vuovdeeatnamiin dálvet ja geasi áiggi leat ealut duoddariin norgga riikkaráji lahkosis.

Ovdal jagi 1905 (uniovdna loahpaheapmi Norgga ja Ruota gaskkas) ledje ealut norgga rittuin ja sulluin geasi áiggi. Uniovdna loahpaheami maŋgel ráddjejuvvui guohtunriekti ruota boazodollui norgga bealde. 1900-logu álgogagiin fertejedje moanat veagat guođđit čearuid Duortnosjávri nuorttabealde ja johtit Girona ja Jiellevári čearuide, Jáhkámáhi guovlluide ja gitta Västerbottenii ja Jämtlánddii. Dát dagahii váttisvuodaid daidda boazobargiide geat ledje oarjansámi guovllus go ledje guokte sierralágán vuogádaga mat gávnadedje. Nuortan leai eanet ekstensiivvalaš vuogádat go oarján. Otne

ii leat šat earuhus guovlluid gaskkas.

Domestiseren ja lojesvuoha

Domestiseren sisdoallá dan ahte olmmoš váikkuha ealiba guhkit áiggi. Olmmoš lea válljen dakkár ealibiid maid lea álki gieđahallat dahje ahte dain leat vuogit maid háliida seailluhit. Dát ealibat leat ožžon laskat ja nu láhkái mii leat ožžon ealibiid mat leat vuohkkasat daidda doaimmaide dahje bargguide mat mii olbmot atnet ávvirin. Dápmán buktá miellddis ahte gieđahallá ealiba dan láhkái ahte dat hárvána dasa. Jus ealli galgá dápmahuvvat, de ferte álgit dainna bargat go dat lea nuorra. Dāmahuvvon ealit ii dárbbas leat domestiserejuvvon. Lea duottarboazu mii lea domestiserejuvvon olbmoss sihke Skandináviass ja olles nuorta Eurásiass (Røed *et al* 2008). Doppe lea boazu geavahuvvon sihke sámiin ja ieža boazodoalli álbmogiin. Dat mii earuha bohcco ieža domestiserejuvvon ealibiin nugo gáica ja sávza, lea ahte boazu lea lunddolaš oassi skandináviass luonddus. Duottarboazu lea semidomestiserejuvvon. Dát miellddisbukta ahte dat lea hábmejuvvon sihke olbmo válljema bokte ja lunddolaččat. Boazu lea sálaš meahčieliiide ja danin boazu lea ovddidan iežas fuomášumi, áicilvuoda ja várogasvuoda nu ahte lea birgen heakkainis buorebut. Domestiserejuvvon bohccuin leai maiddá ain dakkár bealit.

flexuosa ssp. *flexuosa*, *D. alpina*, *Festuca ovina* ja *Poa alpina*).

Visot diehtoaddit dovde sitnorási ja 11 sis adde maid čilgehusa mii nanne dan nama man sii leat geavahan dán erenoamáš rássái. Njuolggá jorgaluvvon dan namma

lea *rási*, muhto *rásiide* gullojit maid šattut (lieđit) ja máŋga rássešlája, nammalassii ii dušše dat rássi mii gohčoduvvo *sitnun* man boazu guohtu geasi áiggi. Boazobargit earuhit daid ruonás šattuid maid boazu guohtu dálvet ja daid maid borret geasset. Geasset gohččodit daid *rásin* ja dálvet *sitnun*.

Boazobargit ožžo maiddá bargun identifiseret ja nammadit jeahkáliid soarttaid. Boahťá čielgasit ovdan ahte sámi nammavuogádat iesguđetlágán boazoguohtunšattuide lea eanet dárkil šattuide maid boazu guohtu áiggiin go lea heajos guohton. Dát lea erenoamáš čielggas mii guoská jeahkáliid nammavuogádahkii. Das leat namahusat hámi mielde ja šaddanbáikki mielde (Inga 2007). Jeahkálát mat šaddet dieva nalde gohččoduvvojit jeagilin nuortasámegeilli dahje visste (julevsámegeilli), jeakálát mat gohcahit muorain gohččoduvvojit lahppun, lasta- dahje gártajeahkálát/kartlavar mat šaddet geđggiin dahje muorain gohččoduvvojit gatnan.

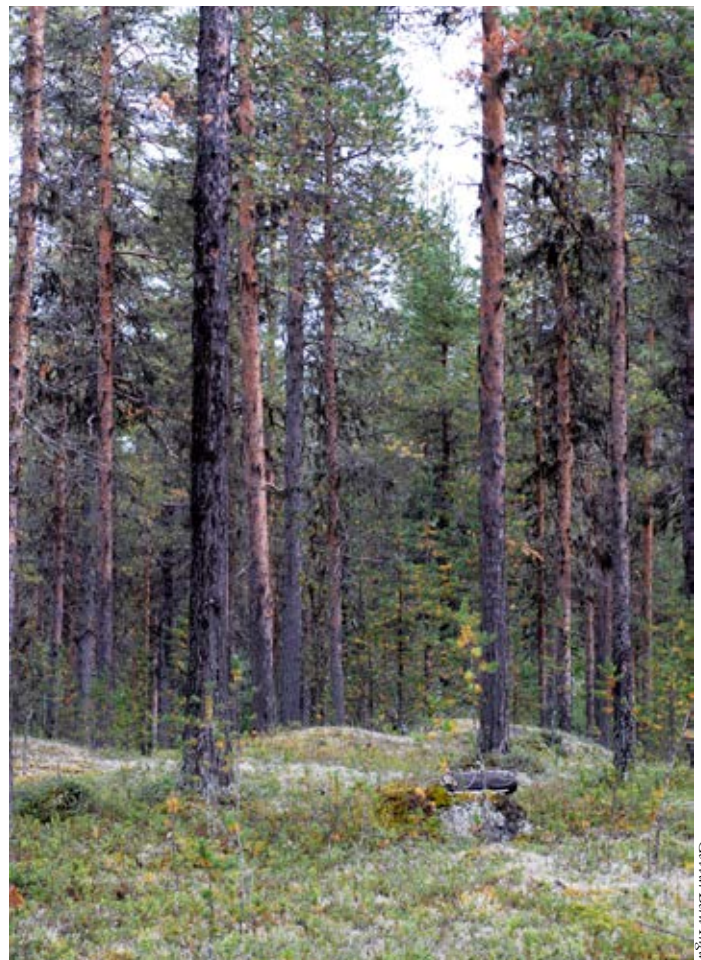
TABEALLA 1. Dálveláidumiid ordnen árvvu mielde, man ovcci boazobargi nuortaruotas dahke. Vuodđun ledje 7 loada, 18x18 cm stuorrát, gos ledje jeahkálat, daņasat¹, sepmolat ja muoldu oktan eatnamiin. Gokčanmearri iešguđet šattošlájain lea čállon proseanttas. Loadat leat ordnejuvvon jeahkáliid meriid mielde. Šlájat mat leat mielde dan oanehis čilgehusas ja šlájat mat leat unnán mielde leat čállon ruoduiid siste. Go diehtoaddi árvvoštallá ahte loadas ii leat tiige beroštanveara dálveguohtumiid dat lea merkejuvvon “Ii” ja lea mañemus loada diehtoaddi mielas. Viđas dain ovcci diehtoaddiin ordnejedje loadaid umit osiide go čieža ja dat leat heivejuvvon daid earáid ortnega mielde.

Sisdoalu juohkin proseanttaid mielde				Oanehis čilgehus	Loadaid ordnen ovcci diehtoaddi jelgii	
Jeahkálat	Daņasat	Sepmolat	Muoldu		Submi	Ordnen
74	0	8	18	<i>Cladonia</i> (boazojeahkálat/renlavar). Jeahkála allodat nuo. 5 cm.	9,5	1
64	0	2	32	<i>Cladonia</i> & <i>Cetraria</i> (sarvvajeahkálat). Jeahkála allodat nuo. 1 cm.	22,5	2
57	0	20	23	<i>Cladonia</i> , <i>Nephroma arcticum</i> (lastajeagil/norrlandslav), ja sepmolatšlájat <i>Hylocomium</i> , <i>Dicranum</i> & <i>Polytrichum</i> .	28,5	3
34	14	11	38	<i>Cladonia</i> , <i>Cetraria nivalis</i> (fiskesjeagil/snölav), <i>Stereocaulon</i> (smarfejeahkálat/páskrislavar), jokŋadaņas/lingonris, (heavušdaņas/ljungris) & <i>Polytrichum seamul</i> .	29,5	4
33	21	25	20	<i>Cladonia</i> , čáhppesmuorjedaņas/kråkbårsris, (sarredaņas/blåbårsris) & <i>Hylocomium</i> .	53,5	6
28	41	0	31	<i>Cladonia</i> , (<i>Stereocaulon</i>), (<i>Cetraria</i>), čáhppesmuorjedaņas & sarredaņas.	48,5	5
13	26	22	39	<i>Cladonia</i> , jokŋadaņas, <i>Hylocomium</i> & <i>Dicranum</i> .	60	7

1) Loadain ledje iešguđet lágan eananišaddi šlájat ja eará ávdnasat: *Cladonia*-šlájat: ránes jeagil/grå renlav, roancejeagil/gulvit renlav, oaivejeagil/föns-terlav, bohcejeagil/bågarlav, jeagil/piggjav; *Cetraria*-šlájat: fiskesjeagil/snölav, jeagil/strutlav, sarvvajeagil/islandslav; *Nephroma arcticum*: lastajeagil/norrlandslav; *Stereocaulon*-šlájat: smarfejeagil/páskrislav; *Hylocomium*-šlájat: seaidneseamul/husmossa; *Polytrichum*-šlájat: diehppeseamul/björn-mossa; *Dicranum*-šlájat: seamul/kvastmossa; *Daņasat*: čáhppesmuorjijit, joŋat, sarrihat, heavušdaņas; *Muoldu*: goahccit, beahcebárku, bizebázat, goike oavssit, muorrabiehkkit, soahkelastat.

Čilgen dihte buriid dálveeatnamiid sii ožžo ordnet čieža loada main ledje iešguđet mearit jeahkális ja moadde jeagelšlája main ledje sepmolat ja daņasat. Ordnama oktavuoda sii maid oazžu ákkastallat sin ortnega mielde (Tabealla 1).

Mii guoská dálveláidumiida lea boazobargiide deháleabbo makkár hápmi muohttagis lea ja man ollu jeagil lea. Digaštallan mii idii dán eksperimeanttas, dalle go bivden diehtoaddiid ordnet daid čieža loadaid main ledje iešguđet lágan šaddoservodagat, attii muhton dieđu das maid boazobargit oaivvildedje lei dehálaš dálveláidumiid ektui. Álggus sii gehčče man muddui jeagil govččai eatnama ja ordnejedje loadaid dan ektui. Das maññil sii digaštalle muohttaga, man gassat sii jáhkke dan Leahkit ja jus muhton loadat ledje dakkár guovlluin gos bohccui lei álki goaivut. Sii maid merkejedje iešguđet jeagelsoarttaid, ja muhton jeahkáliid nugo lastajeagil/norrlandslav (*Nephroma arcticum*) ja smarfejeagil/páskrislav (*Stereocaulon pascale*) ja čuoččuheadje ahte boazu ii mielas bora daid. Goappaš jeagelsoarttain leat deapput mat čatnet hávkaga (kväve) ja danin várra ráhkadit kemikálalaš oktavuodaid maidda boazu ii liiku.

Manin boazu gohčoduvo?

Otná boazodoallu vuodđuduvvui Skandinavia 1500-logus (Lundmark 1989) ja ovdal dan ledje sámiin moadde dáhahuvvon bohcco maid sii geavahedje fillenboazun, bohčinboazun ja guoddin- ja geassinboazun. Njuovvan-ealibiid sii bivde dain goddedealuin mat elle dáppe. Domistiserejuvvon dat gohčoduvo *boazun*, sáni sáhtta guorrat bohčin sátnái, udámagin dat ohčoduvo *goddin*, dan sáhtta buohtastahttit goddin sániin.

Sámegielas leat ollu sániit bohcco hápmái. Gávdnojit sierra sániit ahká, nállebeallái, gulgii, duolji ivdnái ja čorviid hápmái. Njálmmálaš čilgehus sáhtta, vaikko ii leat oaidnán bohcco, addit buori gova bohcco nállebeallái, ahká ja hápmái. Visot diehtosirdimis lea giella ja/dahje terminologija dehálemos oassi jus sirdin galgá lihkestuvvat. Bohccot mat ellet Ameriika eatnamiin gohčoduvojit *karibo*, lea inuihtaid namma bohccui ja mearkkaša *dat guhte goaivu*.

Diehtu šaddošlájá dásis ii leat seamma dehálaš boazobargái, nugo dat dárkilis diedut mii sis lea bohcci (ealibin) ja muohttaga (fysihkalaš oassin) hárrái. Vejolaš čilgehus dasa lea ahte fuomášumit šaddošlájá dásis lea dárbbasmeahtun detálljerejuvvon diehtu boazodoalus gos bohccot guhtot veaiddalasas ja reainiduvvojat ravddain.

Guohtun meahcceeatnamiin

Dálvet borrá boazu jeahkáliid eatnama nalde, muhto maiddái lahppuid muorain jus muohta lea dan made gassat dahje garas ahte boazu ii olle guohtun eatnamis. Dálvet birge boazu unnit borramiin ja energiija mii boahá guohtumis gollá dasa ahte doallat liekkasvuoda ja lihkkat.

Boazobargit dihtet ahte boazu ii leat nu árgi dálveáiggi. Dat vuolga das got dat reainiduvvojat ja meannuduvvojat dálvet. Muhto lea jáhkehahhti ahte lea bohcco luonddus ahte ii ballát ila sakka dálvet go guohtun lea vánis.

Muhton meahcceeatnamiin gos bohccot eai álo leat guhtun lea jeagil šaddan assádin. Dakkár govččas sáhtta hehttet lunddolaš muorrašaddama gos siepmanat eai olle eatnalahpái dahje ahte dat siepmanat mat ollejit dohko eai oáčču doarvái ollu liekkasvuoda ja čuovgga šaddama váras. Dakkár eatnamiin berre leat buorre ahte bohccot guhtot, danin go dat borret jeahkála unnibun, muhto maid danin go dat goivot ja boltot eananlábi vai siepmanat beset buoret sajiide ja šaddagohtet. Doaivvun ahte lea ávkin sihke meahcedollui ja boazoealáhussii jus dakkár eatnamat guođuhuvvojat vuđolaččat ovdal go vuovdi čullojuvvo eret. Boazu lea goit dakkár ealli mii birge birra jagi dan guohtumis mii gávdno luonddus ja birge daiguin dálkkiiguin mat Ruotas leat. Boazu lea áidna domistiserejuvvon ealli mii lunddolaččat gávdno Skandinávia ja mii dasa lassin ain ealiha iežas luonddus.

Fáddasániit

Boazoealáhus, fuoddat, rásit, sámi terminologija, jeahkát, muohta.

Loga eanet

- Berkes, F. 1999. Sacred Ecology. Traditional Ecological Knowledge and Resource Management. Taylor & Francis, Philadelphia.
- Helander-Renvall, E. M. 2006. Traditional Ecological Knowledge, Snow and Sámi Reindeer Herding. In: Kantanpää, P., Ovaskinen, S., Pekkala, L. & Tennberg, M. (eds). Knowledge and power in the Arctic. Proceedings at a conference in Rovaniemi 16–18 April 2007. University of Lapland, Rovaniemi. Arctic Centre Reports 48: 87–99.
- Inga, B. 2007. Reindeer (*Rangifer tarandus tarandus*) feeding on lichens and mushrooms; traditional ecological knowledge among reindeer-herding Sami in northern Sweden. Rangifer 2007: (2) 93–106.
- Inga, B. 2008. Traditional Ecological Knowledge among Reindeer Herders in Northern Sweden. Licentiate thesis, Swedish University of Agricultural Sciences, Umeå. ISBN 978-91-85911-40-0.
- Jernsletten, N. 1997. Sami Traditional Terminology: Professional Term Concerning Salmon, Reindeer and Snow. In: Gaski, H. (ed.), Sami Culture in a New Era. The Norwegian Sami Experience, Davvi Girji. Karasjok. pp. 86–108.
- Lundmark, L. 1989. The Rise of Reindeer Pastoralism. In: Broadbent N. B. (ed). Readings in Saami History, Culture and Language. Miscellaneous Publications 7. Center for Arctic Cultural Research, University of Umeå, Umeå, pp. 31–44.
- Renbeteskommissionen, S.–N. 2001. Betänkande/ avgivet av Svensk-Norska renbeteskommissionen 1997. S.–N. Renbeteskommissionen.
- Ruon, I. 1968. Different factors of reindeer-breeding. Internord 10. 293–297.
- Røed, K.H., Flagstad, O., Nieminen, M., Holand, O., Dwyer, M.J., Rø, N., & Vilà, C. 2008. Genetic analyses reveal independent domestication origins of Eurasian reindeer. In: Proc. R. Soc. B 275:1849–1855.
- Ryd, Y. 2001. Snö: en renskötare berättar. Ordfront, Stockholm. (in Swedish)

Čalli

FL Berit Inga lea doktoránda fuoddu, guolli ja biras áshusas, SLU:as Upmis, j lea hoavda Dutkan- ja dokumenterenossodagas Ájttis, Ruota duottar- ja Sámemuseas.

Box 116, 962 23 Jokkmokk.

Tel: 0971-170 70, 170 03

E-boasta: Berit.Inga@ajtte.com

FAKTA SKOG • Rön från Sveriges lantbruksuniversitet

Redaktör: Göran Sjöberg, 090-786 82 96, Goran.Sjoberg@slu.se, SLU, Fakulteten för skogsvetenskap, 901 83 Umeå

Översättning till nordsamiska/Jorgaleaddji: Miliana Baer, Gielain.

Faktagranskning/Diehtodárkkisteaddji: Ann-Catrin Stenberg Partapuoli

Ansvarig utgivare: Tomas Lundmark, 090-786 82 38, Tomas.Lundmark@slu.se

Webb: www.slu.se/forskning/faktaskog

Prenumeration: 15 nummer per år för 340 kronor + moms.

ISSN: 1400-7789 © SLU

